

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ імені Г. С. КОСТЮКА**

Пугачов Дмитро Леонідович

УДК159.923.2:159.922.736.4

**Психологічні особливості формування образу «Я»
комп'ютерно-залежними молодшими підлітками**

19.00.05 – соціальна психологія, психологія соціальної роботи

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата
психологічних наук

Київ – 2020

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в лабораторії психодіагностики та науково-психологічної інформації Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України (м. Київ)

Науковий керівник

доктор психологічних наук, старший науковий співробітник **Кондратенко Лариса Олександрівна**, Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, лабораторія психодіагностики та науково-психологічної інформації, старший науковий співробітник

Офіційні опоненти:

доктор психологічних наук, професор **Максимова Наталія Юріївна**, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, кафедра соціальної реабілітації та соціальної педагогіки, професор;

кандидат психологічних наук **Малєєва Наталія Сергіївна**, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, лабораторія психології спілкування, науковий співробітник

Захист відбудеться «6» липня 2020 р. об 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.453.01_ в Інституті психології імені Г. С. Костюка НАПН України за адресою: 01033, м. Київ, вул. Паньківська, 2

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. за адресою: 01033, м. Київ, вул. Паньківська, 2

Автореферат розісланий «5» червня 2020 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т.М. Третяк

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження.

Сучасний, надзвичайно мінливий світ, змінюючи оточення людини, змінює її саму, зумовлюючи неочікувані аберації навіть у такому явищі, як уявлення особистості про себе. Особливо це відчувається у підлітковому віці, часі самоусвідомлення, самоствердження та самопрезентації.

Розвиток новітніх інформаційних технологій, який породив можливість діяння людини у віртуальному середовищі, призвів до появи соціальних мереж, замінив спілкування на комунікацію за допомогою різного типу електронних девайсів, взаємодію у комп'ютерних мережеских іграх, спричинив важливі зміни у формуванні образу «Я» підлітків, оскільки тепер цей образ здатен формуватися під впливом не тільки реального фізичного світу, але й ірреального – цифрового.

Як свідчать численні дослідження психологів (S. Turkle, A. Vasalou, A.N. Joinson K.S. Young, O.I. Ліпкова, М.М. Назара, С.А. Наход, О.М. Новікова, О.М. Обжоріна, О.В. Щекотурова, Л.Н. Юр'єва та ін.), зараз у частини комп'ютерно-залежних особистостей втрачаються звичні комунікаційні зв'язки, а натомість формуються нові, які характеризуються спрощенням та збіднінням лексики, зниженням загального інтелектуального рівня і неможливістю вирватися з павутини віртуальної комп'ютерної реальності, що стала для мільйонів людей по всьому світі єдиним способом самопрезентації та джерелом спілкування.

Однією з найбільш вразливих вікових категорій є підлітковий вік. Віртуальна особистість, яку створюють підлітки у мережі Інтернет, в буквальному сенсі пожирає реальну – змінюючи інтереси, оточення, уявлення про себе – усе, окрім віртуального комп'ютерного світу стає нецікавим. З'являється комп'ютерна та Інтернет-залежність, що викликає потребу постійно переглядати та надсилати друзям повідомлення, читати новини, або грати у ігри за будь-якої можливості.

Тож, як і інші види адикції – комп'ютерна та Інтернет-залежність потребує системної наполегливої роботи, як з самими залежними підлітками, так і з їх батьками, які здебільшого не розуміють, або навіть не цікавляться проблемами своїх дітей.

Особливе місце серед проблем, пов'язаних з Інтернет-залежністю, займає проблема впливу віртуального середовища на формування образу «Я» підлітків, можливість появи явища, схожого на розщеплення свідомості, коли у одного і того ж підлітка одночасно формуються майже незалежні одна від одної системи самосприйняття власного образу «Я» в реальному житті та образу «Я» у житті віртуальному. Зв'язки і взаємовпливи між цими двома системами тільки починають вивчатися і до цього часу відсутнє загальноприйняте розуміння як сутності самого явища, так і того, які соціальні наслідки може викликати поява цього феномена.

Багато років психологами вивчалися проблеми, пов'язані з різними аспектами уявлення людини про саму себе. Зокрема, особливості образу «Я» та його структурні компоненти розглядалися у роботах Р. Бернса, І.Д. Бежа, М.Й. Боришевського, А.М. Грись, О.Є. Гуменюк, У. Джемса, І.С. Кона, Д.О. Леонтьєва, М.І. Лісіної, С.Д. Максименка, А.А. Налчаджяна, А.В. Петровського, В.В. Століна, А.В. Фурмана, І.І. Чеснокової, М.Г. Ярошевського та ін.

Дослідження, які проводили К.О.Абульханова-Славська, В.А.Аверін, М.В. Агарьова, Л.І. Божович, Л.В. Вереїна, М. Кле, І.С. Кон, С.Р. Пантілєєв, Ф. Патакі, А.В. Петровський, Ф. Райс, О.В. Соловійова, О.П. Шматова, Ю.В. Фролов, І.І. Чеснокова та ін., розкривають особливості формування образу «Я» саме у підлітковому віці.

Окрім того, у наукових дослідженнях Ш. Бюлер, Т.В. Драгунової, І.С. Кона, А.Є Личко, Н.Ю. Максимової, В.С. Мерліна, В.Ф. Сафіна, Л.Ф. Обухової, Ф. Райса, А.О. Реана та ін. обговорювалося створення оптимальних умов для реалізації власного образу «Я» у підлітковому віці.

Водночас, швидке проникнення новітніх інформаційних технологій у всі сфери життя поставило вимогу по новому глянути на вже усталені погляди на формування образу «Я» підлітками, які одночасно діють як у фізичному, так і цифровому світі. Саме тому одним із наріжних каменів сучасної науки є дискусія відносно ступеня впливу віртуальної реальності на реальність фізичну. Різні підходи до вирішення цієї проблеми представлені у роботах Ніка Бострома, Р.В. Леушкіна, М.О. Носова, О.М. Немеш, О.П. Белінської, О.Є. Войсунського, А.Є. Жичкіної, Д. Сулер, I. Goldberg, S. Turkle, K. Young та ін. науковців, які заклали основи сучасного розуміння поняття комп'ютерної віртуальної реальності.

Як вже було сказано вище, однією з актуальних проблем є поява поряд зі звичним для нас міжособовим спілкуванням «обличчям до обличчя» – спілкування віртуального. Така зміна, на думку деяких вчених, призводить до деформації структурних компонентів образу «Я» і зокрема «Ідеального та Реального-Я» (В.І. Єгорова, Н.С. Малєєва, Н.В. Чудова та ін.).

Тему віртуальної залежності, віртуалізації образу «Я», появи в образі «Я» підлітка рис віртуального татуювання досліджують такі вчені, як Т.В. Анікіна, В.І. Єгорова, Д.В. Погонцева, О.А. Соков, Н.В. Чудова, Т. Banziger, P.Goldie, Х.Енрікез, А. Joinson, J. Pitt, A. Vasalou та ін.

Найбільш серйозні побоювання психологи висловлюють щодо появи дедалі більшої кількості комп'ютерно-залежних підлітків саме у молодшому підлітковому віці, коли діти починають активне формування свого образу «Я», а віртуальна реальність, якщо підліток надмірно занурений у неї, може викривлювати протікання цього процесу. Так, проблемам комп'ютерної адикції та дослідженню образу «Віртуального-Я» у молодшому підлітковому віці присвячені роботи Н.Л. Бочкарьової, Л.П. Журавльової, М.С. Іванова, О.В. Камінської, Л.Г. Леонової, О.П. Макушиної, І.А. Медведєвої, С.В. Чорнобровкіної, Т.І. Щербак, S. Grasmuck, J. Martin, S. Zhao та ін.

Попри величезну зацікавленість психологів впливом занурення у віртуальний світ на розвиток особистості, проблема формування образу «Я» саме комп'ютерно залежними молодшими підлітками, тільки починає вивчатися (Р.Т. Байярд, М.М. Назар, Е.Е. Рогова, І.Ю. Блясова та ін.) та вимагає ґрунтового емпіричного дослідження та теоретичного узагальнення отриманих результатів.

Крім того значна частина науковців висловлює серйозне занепокоєння змінами які відбуваються у когнітивному та соціальному розвитку комп'ютерно-залежних підлітків (Л.Й. Гуменюк, Т.О. Ісакова, Л.О. Кондратенко, Є.І. Петрова,

A.B. Фурман, Г.В. Чайка, О.Ю. Чекстере, О.В. Щекотуров, M. Grizzard, C.J. Ferguson, Jean M. Twenge та інші).

Попри величезну зацікавленість психологів впливом надмірного занурення у віртуальний світ на розвиток особистості, проблема формування образу «Я» саме комп'ютерно залежними молодшими підлітками тільки починає вивчатися (Р.Т. Байярд, М.М. Назар, Є.Є. Рогова, І.Ю. Блясова) вимагає ґрунтовного емпіричного дослідження та узагальнення отриманих результатів теоретичного

Отже, важливість та актуальність досліджуваної проблеми, практична необхідність її вирішення та недостатній рівень наукової розробленості зумовили вибір теми дисертаційного дослідження: **«Психологічні особливості формування образу «Я» комп'ютерно-залежними молодшими підлітками»**.

Зв'язок роботи із науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконане у межах науково-дослідних тем лабораторії психодіагностики та науково-психологічної інформації: «Особливості формування психологічної культури працівників освіти у інформаційному суспільстві» (державний реєстраційний номер 0115U000805, 2015–2017), «Психологічна діагностика особливостей когнітивного розвитку молодших школярів в умовах інформаційного суспільства» (державний реєстраційний номер 0112U000510, 2012–2014).

Об'єкт дослідження – образ «Я» комп'ютерно-залежних молодших підлітків.

Предмет дослідження – процес формування образу «Я» комп'ютерно-залежними молодшими підлітками.

Мета дослідження – полягає у всебічному вивченні формування образу «Я» комп'ютерно-залежними молодшими підлітками, визначенні основних чинників впливу віртуальної реальності на підлітків, особливостей формування ними образу «Я» та розробленні корекційної методики, яка буде сприяти ліквідації відхилень у формуванні образу «Я» молодшими підлітками, що мають ознаки комп'ютерної та Інтернет-залежності.

Для досягнення поставленої мети дослідження були визначені наступні **завдання**:

1. Провести аналіз психологічної літератури з проблем формування образу «Я» у підлітковому віці та узагальнити теоретичні підходи до розуміння впливу сприйняття себе в реальному та віртуальному середовищах.

2. Обґрунтувати теоретичні основи емпіричного дослідження самоставлення комп'ютерно залежних підлітків та розробити діагностичну методику, яка б дозволила вивчити особливості прояву основних модальностей образу «Я»: «Реальне-Я», «Ідеальне-Я», «Дзеркальне-Я», а також «Віртуальне-Я» у комп'ютерно-залежних та вільних від залежності підлітків.

3. Проаналізувати зв'язок між активним захопленням комп'ютерними онлайн іграми, соціальними мережами і месенджерами та втратою соціальної привабливості не віртуального міжособового спілкування.

4. Розробити та експериментально перевірити ефективність авторської методики ліквідації відхилень у формуванні образу «Я» молодших підлітків, що мають ознаки комп'ютерної залежності, шляхом розвитку здібностей міжособового спілкування у реальному середовищі.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять: принцип системності вивчення особистості і діяльності (Б.Г. Ананьєв, Н.Д. Завалова, О.М. Леонт'єв, Б.Ф. Ломов, В.О. Моляко, С.Л. Рубінштейн та ін.); положення про особливості формування образу «Я» та самосвідомості (А.В. Петровський, Д.О. Леонт'єв, І.С. Кон, В.В. Столін, А.В. Фурман, О.Є. Гуменюк, І.І. Чеснокова, О.Г. Спіркін, М.І. Лісіна, Р. Бернс та ін.); розуміння особливостей молодшого підліткового віку у працях К.О. Абульханової-Славської, Ф. Райса, Д. Міда, Ю.В. Фролова, Д.Б. Ельконіна, Л.Ф. Обухової, Л.І. Божович, В.О. Аверіна та ін.; сучасне розуміння меж та особливостей віртуального комп'ютерного світу та Інтернет-залежності (М.О. Носов, А.Є. Жичкіна, О.П. Белінська, О.П. Макушина, Л.О. Кондратенко, Н.С. Малєєва I.K. Goldberg, К. Янг, Г.У. Солдатова, Х. Енрікез та ін.).

Статистична обробка отриманих даних здійснювалася за допомогою комп'ютерної програми – IBM SPSS Statistics 20 (статистичний пакет для соціальних наук).

Методи дослідження. Для розв'язання окреслених задач та досягнення поставленої мети використано такі методи дослідження: *теоретичні*: аналіз, синтез, узагальнення, абстрагування, систематизація, класифікація; *емпіричні*: спостереження, бесіда, констатувальний та формувальний експеримент; *психодіагностичні*: методика «Самостворення» В.В. Столін, С.Р. Пантєєв; тест на Інтернет-адикцію Т.О. Нікітіна, О.Ю. Єгоров; самоінтерв'ю «Віртуальне татуювання»; *статистичні*: для визначення статистичної достовірності результатів застосовано t-критерій Ст'юдента.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що:

- вперше вивчено психологічні особливості формування образу «Я» комп'ютерно-залежними молодшими підлітками;
- розроблено та апробовано структуроване самоінтерв'ю «Віртуальне татуювання», за допомогою якого виявлені індивідуальні репрезентаційні характеристики різних модальностей образу «Я» комп'ютерно залежних молодших підлітків;
- доведено деформуючий вплив надмірного спілкування в Інтернеті (ігри, чати, форуми) на формування «Реального-Я»;
- встановлено феномен певної віртуалізації реальності та викривлення образів реальних «інших» (як однолітків так і дорослих) під впливом значущих для підлітка віртуальних «інших».

Практичне значення дослідження полягає у тому, що:

- розроблено та апробовано на практиці, оригінальну методику корекційних занять, спрямованих як на виправлення відхилень у формуванні образу «Я» молодшими комп'ютерно-залежними підлітками, так і на зменшення рівня їх комп'ютерної залежності;
- розширено діапазон діагностичного інструментарію шкільного психолога. Авторська діагностична методика самоінтерв'ю «Віртуальне татуювання» дозволяє виявити не тільки рівень комп'ютерної адикції, а й зрозуміти структуру відхилень у формуванні образу «Я»;
- отримані у ході дослідження результати можуть бути використані класними керівниками під час навчально-виховної роботи з комп'ютерно-залежними

молодшими підлітками, у роботі практичних психологів, соціальних працівників, та вчителів.

Впровадження результатів дослідження. Основні результати дисертаційного дослідження впроваджено у навчально-виховний процес Миколаївського промислового професійного ліцею (довідка № 320, від 24.05.18); Миколаївської загальноосвітньої школи 1-3 ступенів № 17 (довідка № 165, від 02.05.2018); Миколаївського професійного ліцею (довідка № 197 від 03.05.2018); Миколаївської загальноосвітньої школи 1-3 ступенів № 57 ім. Тараса Григоровича Шевченка (довідка № 236, від 11.04.2019); Центральної міської бібліотеці для дітей ім. Ш. Кобера і В. Хоменко (довідка № 25, від 3.04.2019).

Особистий внесок здобувача. Розроблені автором наукові положення, одержані емпіричні дані та розроблені діагностична та корекційна методики є самостійним внеском у дослідження психологічних особливостей формування образу «Я» комп'ютерно-залежними молодшими підлітками.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати роботи доповідались та обговорювалися на: 9 Міжнародній науково-практичній конференції «Духовність у становленні та розвитку особистості» (м. Чернівці, 14-15 травня 2015 р.), Всеукраїнській міжвузівській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми реалізації адаптаційного потенціалу особистості у сучасних умовах життєдіяльності (м. Слов'янськ, 2016 р.), Всеукраїнській міжвузівській науково-практичній конференції «Особливості психологічної культури працівників освіти у інформаційному суспільстві» (м. Слов'янськ, 2016 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Досвід України та країн Європейського союзу у вирішенні актуальних проблем психології у сучасних соціально-політичних умовах» (м. Київ, 2015 р.), 10 Міжнародній науково-практичній конференції «Духовність у становленні та розвитку особистості» (м. Київ – Нова Каховка, 12-13 травня 2016 р.), Міському психологічному семінарі «Позитивне та негативне у віртуальному просторі» (м. Миколаїв, 2016р. ЗОШ № 17), Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні тенденції та фактори розвитку педагогічних та психологічних наук» (м. Київ, 2-3 лютого 2018 р.), під час Тижня психології у Інституті психології імені Г.С.Костюка НАПН України (квітень 2019)

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження висвітлено у 14 одноосібних публікаціях автора, серед яких: 1 у наукометричному журналі, 4 – у наукових фахових виданнях, включених до списку, затвердженого МОН України; 5 тези доповідей на наукових конференціях; 5 статей апробаційного та науково-популярного характеру.

Структура та об'єм дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, загальних висновків, списку використаних джерел та додатків. Основний зміст дисертації викладено на 164 сторінках; 22 сторінки займає список використаних джерел (275 найменувань). Повний обсяг дисертації складає 262 сторінки. Робота містить 50 таблиць (на 40 сторінках) та 22 діаграми (на 20 сторінках).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ:

У вступі визначено актуальність теми дослідження, об'єкт, предмет, мету та завдання роботи, теоретико-методологічну основу дослідження та обґрунтовано вибір методів його проведення; висвітлено наукову новизну роботи, практичне значення отриманих результатів і представлено їх апробацію.

У першому розділі – *«Теоретичні засади дослідження формування образу «Я» комп'ютерно-залежними молодшими підлітками»* представлені підходи сучасних психологів до висвітлення як загальних проблем розуміння сутності формування образу «Я» молодшими підлітками, так і специфічних питань впливу комп'ютерної адикції на цей процес. Докладно аналізуються різні модальності образу «Я», відмінності «Реального-Я» від «Віртуального-Я», розкриваються особливості спілкування в мережі Інтернет, його відмінності від спілкування в реальному середовищі

Здійснений аналіз літературних джерел показав, що на сьогоднішній день відсутнє чітке розуміння терміну образ «Я», яке було б сприйняте більшістю психологічного співтовариства. Існує проблема не тільки у розумінні категорії образу «Я», а й у відсутності та визначеності чітких меж між такими поняттями, як образ «Я», «Я-концепція» та «самосвідомість». Окрім того, ряд таких понять як «Я-схеми», «мое», «ідентичність» та багато інших, нерідко вченими використовуються непослідовно. І, якщо в одних роботах зазначені вище поняття можуть виступати синонімами, то в інших – у якості похідних від образу «Я» або «Я-концепції».

Окрім понятійних проблем, існує також дилема, чи вважати образ «Я» похідним поняттям від «Я-концепції», або образ «Я» є самостійним психологічним конструктом.

У ході аналізу наукової літератури були виявлено кілька основних підходів до розуміння образу «Я»:

1. Р. Бернс розглядав образ «Я» як жорстку структуру, що складається з підпорядкованих психологічних модальностей та пов'язаних з ними властивостей і якостей особистості. Модальності образу «Я» виступають як схеми сприйняття та оцінки індивідом себе та оточуючих людей. Конкретизуючи установки «Я-концепції», Р. Бернс відносив образ «Я» до когнітивної складової, а одним з основних факторів, що впливають на самооцінку, вказував зіставлення образу «Реального-Я» з образом «Ідеального-Я», тобто з уявленням про те, якою людиною хотіла б бути.

2. А.В. Петровський вважав образ «Я» відносно стійкою системою уявлень людини про саму себе. Згідно його позиції немає єдиної схеми сприйняття світу, а також єдиної виробленої лінії поведінки. Модальності «Реального-Я» та «Ідеального-Я» доповнюються та коригуються протягом усього життя. Так, А.В. Петровський фіксує безліч образів «Я», що проходять у свідомості через когнітивний емоційно-оцінний та поведінковий рівні.

3. Згідно досліджень І.С. Кона, образ «Я» є динамічною системою. Структурні елементи, такі як ідентичність, самосвідомість, самооцінка та ін., не мають жорстко окреслених властивостей, а отже, можуть не тільки доповнюватися протягом усього життя, але й замінюватися на інші, що стали у якийсь момент більш значущими для

внутрішнього самосприйняття реальності. На його думку, усі варіанти образів «Я» існують лише у самосвідомості, у вигляді власних потенцій. І.С.Кон, як і А.В. Петровський, визначає такі компоненти образу «Я»: когнітивний, емоційний та поведінковий, але уточнює, що образ «Я» – це скоріше не психічне відображення, у формі уявлень або понять, а соціальна установка, ставлення особистості до самої себе.

Більшість дослідників або приєднуються до однієї з трьох вищеописаних позицій, або систематизують та узагальнюють їх. Зокрема:

- в образі «Я» визначаються три модальності: «Реальне-Я», «Ідеальне-Я», «Дзеркальне-Я» (Р. Бернс), окрім трьох, зазначених вище, багатьма вченими досліджується також модальність образу «Фізичного-Я» (Д.О. Леонтьєв);

- в образі «Я» визначаються три складові: когнітивна, емоційна, поведінкова (І.С. Кон); а також рівні (А.В. Петровський) або грані (Д.О. Леонтьєв): соціальна, тілесна, фізична, рольова;

- ключовою категорією, в рамках якої відбувається дослідження формування образу «Я», вважається самосвідомість (І.І. Чеснокова);

- деякі психологи вважають, що комунікативна діяльність являє собою основу для формування самосвідомості (М.І. Лісіна). Інші ж (В.В. Столін, О.Є. Гуменюк) розвиток самосвідомості бачать у послідовній побудові позитивного та негативного образу себе.

Окрім аналізу наведених вище проблем, нами було також обрано найбільш близьке до нашого розуміння і, як нам здається, більш відповідне проблематиці та сучасним науковим тенденціям формулювання кожного з відзначених вище понять.

Проведений аналіз дозволив прийняти як вихідні для проведення подальшого дослідження наступні положення: у якості основи в розумінні понятійно-родових меж між образом «Я» та «Я-концепцією», нами було прийнято твердження А.В. Фурмана та О.Є. Гуменюк, які вважають, що: поняття образ «Я» та «Я-концепція» співвідносяться, як частина та ціле. Окрім цього, ми приєднуємося до сформульованої Р. Бернсом ідеї про ієрархічну структуру «Я-концепції», на вершині якої розташовується «глобальна «Я-концепція», що включає різноманітні межі індивідуальної самосвідомості». Нижче слідує два елементи – «Я-усвідомлююче» та «Я як об'єкт».

Формування образу «Я» (М.І. Лісіна, В.В. Столін, О.Г. Спіркін), з огляду на роль у цьому процесі самосвідомості, безпосередньо пов'язане з особливостями та формами комунікативної діяльності людини і, як показала К.О. Абульханова-Славська, через комунікативну діяльність можна безпосередньо впливати на цей процес оскільки чи виникає образ «Я» у результаті поглибленої роботи самосвідомості, самопізнання або засвоюється як зовнішній імідж, він все одно змінюється та піддається випробуванням.

В процесі вивчення особливостей формування образу «Я» молодшими підлітками виникла потреба в уточненні самого терміну «молодші підлітки».

Як виявилось, вчені по-різному оцінюють вікові рамки підліткового віку. У зв'язку зі специфікою та особливостями даного дослідження ми приєднуємося до поглядів Ф. Райса та К. Долджин, які розрізняють такі вікові періоди: 11-14 років –

молодший підлітковий вік, 15-17 років – середній підлітковий вік, від 17 років – старший підлітковий вік.

Також нами було визначено, що протягом 20-го століття межі підліткового віку постійно зсуваються у бік їх збільшення. При цьому, зсувається не тільки нижня межа. Так, у результаті збільшення часу, який людина проводить у середній та вищій школі, верхня межа також відсунулась на кілька років (існує так званий старший підлітковий вік, який за даними ООН поширюється на осіб до 19 років). Причини цього явища полягають, на думку багатьох науковців, у тому, що формування образу «Я» у підлітковому віці обумовлене, насамперед, не так біологічними, як соціальними факторами.

Однією з важливих для нашого дослідження ідей стала думка, висловлена Ю.В. Фроловим, який вважає, що ще до фізичного дозрівання в образі «Я» підлітка відбуваються якісь зміни, лише побічно пов'язані з біологічним віком. Ці зміни їм були названі «психологічна пубертатність».

На погляд Ю.В. Фролова, формування образу «Я» підлітка визначається двома детермінантами: перша – це завдання, які ставить підліток перед самим собою, а друга – проблеми, які перед підлітком ставить соціум.

У ході вивчення думок психологів відносно меж та функціональних особливостей підліткового віку виявилось, що багато вчених намагалися дати відповідь на питання, які психологічні рушії приводять до певних соціальних та емоційних змін у розумінні власного «Я» 11-14 літніх хлопчиків та дівчаток.

Деякі з них, зокрема Д.Б. Ельконін, підлітковий вік розглядають в аспекті двох основних векторів розвитку: перший з них – це оволодіння предметними навичками. Другий характеризує взаємодію дитини зі світом людей. Інші, наприклад, Л.Ф. Обухова, формування образу «Я» у підлітковому віці приписують унікальним новоутворенням самого підліткового віку, таким як: негативізм, упертість та ін. Як процес формування незалежної системи еталонів самооцінювання та самоставлення, в результаті формування самосвідомості у підлітковому віці, розглядав підлітковий вік А.О. Реан.

Аналіз наукових джерел привів до висновку, що завдяки розвитку самосвідомості підлітки все частіше вдаються до рефлексії. Тому відмінність «Реального-Я» від «Ідеального-Я» для цього віку є цілком нормальним явищем, якщо не несе у собі хворобливої втечі від реальності та деформацію образу «Я». Підтвердження такої позиції ми бачимо у працях К.О. Альбуханової-Славської, яка вважає, що багато людей вже у підлітковому віці розуміють, наскільки великий у них розрив між «Реальним-Я» та «Ідеальним-Я» і, незважаючи на це, не прагнуть нічого міняти.

В останні десятиріччя психологи все частіше звертаються до проблем, пов'язаних із поширенням комп'ютерних технологій взагалі, та Інтернету – зокрема, а також впливу новітніх інформаційних технологій на підростаюче покоління. Так, А.Є. Жичкіна намагалася вирішити цю проблему за допомогою поняття ідентичність та на основі феномену створення віртуальних особистостей. Досліджуючи причини створення «віртуальної» особистості, А.Є. Жичкіна у якості основної детермінанти пропонує вважати ступінь соціальної ригідності образу «Я». У якості форми відображення об'єкта у свідомості людини описує «віртуальну»

особистість В.І. Єгорова. Вона визначає такі її складові: зовнішній образ, мімічний образ, вербальний образ, ментальний образ, фоновий образ.

Тож ми бачимо, що вчені не просто описують можливі характеристики віртуальної особистості, яку створюють, наприклад, геймери в онлайн іграх. Вони вказують, що ця особистість повинна мати чіткий та унікальний образ, сприйматись іншими на чуттєвому, когнітивному та, насамперед, соціальному рівні, коли відбувається процес спілкування між віртуальними особистостями. З'явилося абсолютно нове поняття «Віртуальне-Я», яке передає сприймання людиною себе під час перебування у віртуальному середовищі. Аналіз цього «Віртуального – Я» дозволяє найбільш повно розкрити проблематику та причини створення «віртуальних» особистостей у підлітковому віці.

Грунтуючись на взаємодетермінації понять «Ідеальне та Реальне-Я» у рамках нашого дослідження ми припустили, що образ «Віртуального-Я» ближчий до образу «Ідеального-Я» підлітка та відображає приховані мотиви, бажання та інші внутрішні детермінанти.

Найсильніше створений комп'ютером віртуальний світ впливає на спотворення образу «Я» у комп'ютерно-залежних молодших підлітків.

М.С. Іванов визначає чотири стадії формування ігрової адикції: стадія легкої захопленості, стадія захопленості, стадія залежності, стадія прив'язаності.

Ключовою особливістю ігрової адикції є втеча від реальності. У такому випадку, якщо підлітків з яких-небудь причин більше цікавить «віртуальна» комп'ютерна реальність, ніж реальний світ, слід не намагатися повернути їх насильницьким шляхом, а, скоріше, запропонувати їм у реальності більше, ніж може дати світ «віртуальний».

Особливо цінною у даному аспекті вважаємо думку, висловлену К. Янг, яка зазначала, що ступінь віртуальної адикції визначається не стільки кількістю проведеного в Інтернеті часу, скільки сумою втрат у реальному житті.

У ході дослідження з'ясувалося, що «Віртуальне-Я» підлітків найкраще описується за допомогою самооцінки і самохарактеристики підлітком таких понять, як власний «нікнейм» та «аватар». Цілісне відображення цих понять виступає у вигляді репрезентуючого механізму образу «Я» підлітка в одній або декількох віртуальних комунікативних спільнотах. У ході знайомства з ідеями Х. Енрікеза було використане таке поняття, як «Віртуальне татування» – відбиток кожного користувача Інтернет-мережі у вигляді нікнейма та аватара – унікальних самопрезентаційних засобах, що дозволяють донести до Інтернет аудиторії певний закодований цільовий зміст, який власник віртуального образу «Я» вкладає у своє повідомлення.

Проведене дослідження показало, що «життя» у соціальних мережах, яке з'явилося 5-7 років тому, для сучасного підлітка має більше значення, ніж його однолітки та знайомі на вулиці та у школі. А захоплення комп'ютерними онлайн іграми для багатьох 11-14 річних хлопчиків та дівчаток перетворилося у хворобливу залежність, яка спочатку заважає навчанню у школі, а згодом зіштовхує у віртуальний світ, роблячи реальність нецікавою. Наслідком цього постає формування образу «Я» згідно правил та законів вигаданої віртуальної реальності.

У другому розділі – «Емпіричне дослідження впливу комп'ютерного та Інтернет-середовища на формування образу «Я» підлітків» представлено результати дослідження, спрямованого на виявлення причин втрати соціальної привабливості реального міжособового спілкування та впливу комп'ютерної залежності на формування різних модальностей образу «Я».

Спираючись на отримані у першому розділі результати теоретичного аналізу основних підходів до проблеми комп'ютерної залежності у молодшому підлітковому віці, нами було здійснене комплексне вивчення соціально-психологічних чинників, які сприяють втечі у віртуальний світ комп'ютерних ігор та соціальних мереж.

Для проведення емпіричного дослідження було визначено експериментальні та контрольні групи підлітків. Так, у констатувальному експерименті взяли участь **98** підлітків у віці від 11 до 14 років, які навчаються у загальноосвітній школі 1-3 ступеня. У рамках експерименту нами було прийнято рішення не розподіляти підлітків за гендерними (хлопчики та дівчатка), соціальними (повна чи не повна родина, економічний стан сім'ї) та культурними ознаками (релігія, походження та світогляд).

Наступним завданням був поділ усіх досліджуваних на три умовні групи:

А. Група, для якої комп'ютер (планшет, мобільний телефон) не є значущим об'єктом і використовується як інструмент для роботи та навчання – «*норма*».

Б. Група, яка активно використовує комп'ютер для ігор та спілкування, але при цьому підлітки не є комп'ютерно-залежними – «*група ризику*».

В. Підлітки, для яких віртуальний світ є основним для самопрезентації – «*комп'ютерно-залежні*».

Основою для умовного поділу підлітків на три групи нами було обрано тест на Інтернет-адикцію (Т.А. Нікітіна, А.Ю. Єгоров) та додаткове анкетування, складене за підсумками системного аналізу ряду наукових розробок: методики виявлення ставлення до Інтернету «Незакінчені пропозиції» та «Шкали Інтернет-залежності» А.Є. Жичкіної, а також теоретичного матеріалу, розглянутого у першому розділі дисертаційного дослідження.

У ході підрахунку результатів ми отримали такий розподіл підлітків за трьома умовно виділеними нами групами:

Група **А** – **64** підлітки. Група **Б** – **16** підлітків. Група **В** – **18** підлітків.

Окрім того, у ході підрахунку результатів тестування нами було прийнято рішення **об'єднати групу Б та групу В**, оскільки різниця їх результатів виявилась недостатньо показовою. Таким чином усі підлітки були поділені на дві наступні групи: «норма», «ризик та комп'ютерно-залежні».

З метою виявлення особливостей впливу Інтернет-адикції на формування образу «Я» молодших підлітків нами було розроблене структуроване самоінтерв'ю назване «Віртуальне татуювання». Сама назва запозичена з лекцій Х. Енрікеза (J. Enriquez), і розуміється як віртуальний відбиток будь-якого користувача Інтернету у «Facebook», «Tweeter», «Instagram», інших соціальних мережах та мережевих спільнотах.

Важливо зазначити, що ще на етапі підготовки до констатувального експерименту нами було виявлено, що вітчизняні та російські дослідники

використовують наступні інструменти діагностики комп'ютерної залежності: опитувальник К. Янг у адаптації В.О. Лоскутової; опитувальник О.В. Біловол та І.В. Колотілової для оцінки ступеня захопленості рольовими комп'ютерними іграми у підлітків 13-15 років; «Спосіб скринінгової діагностики комп'ютерної залежності» (Т.Ю. Больбот, Л.М. Юр'єва), методика Г.В. Гришиної – тест-опитувальник ступеня захопленості молодшими підлітками комп'ютерними іграми.

Однак, у ході аналізу наведених вище методик з'ясувалося, що всі вони спрямовані лише на констатацію самої залежності, а не на виявлення специфічних, притаманних Інтернет-середовищу характеристик. Тому довелося модифікувати їх, створивши опитувальник, який повністю відповідав би задачам дослідження.

При створенні такого структурованого самоінтерв'ю ми виходили із заздалегідь обраних характеристик, тобто, всі питання мали відображати ті чи інші особливості репрезентації молодшого підлітка та формування власного образу «Я» у Інтернет-середовищі.

У ході аналізу результатів констатувального експерименту нами було зафіксовано:

а) образ «Я» комп'ютерно-залежних підлітків формується у площині, обмеженій агресивними іграми, які потребують від користувача виключно силового рішення. У той час як вирішення ігрових питань у підлітків групи «норма» має більш творчий характер;

б) підлітки групи «ризик» та комп'ютерно-залежні» мають більшу поінформованість відносно віртуального комп'ютерного світу, ніж підлітки групи «норма»;

в) переважна більшість дітей обох груп активно використовують віртуальну комунікацію та прагнуть розширити коло віртуальних знайомств;

г) більше половини підлітків групи «ризик» та комп'ютерно-залежні» вже мають сформований образ «Ідеального-Я» у віртуальному комп'ютерному світі та будують свій образ «Реального-Я» під впливом цього світу. У той час як переважна більшість підлітків групи «норма» не формують образ «Ідеального-Я» у віртуальній мережі та більше цікавляться тим, що з ними відбувається у реальності;

д) більшість підлітків групи «ризик» та комп'ютерно-залежні» знаходяться у віртуальному світі усвідомлено – мають там цілі та бажають їх здійснити. Підлітки групи «норма» знаходяться у віртуальному світі «за компанію», «тому що там весело» та «є з ким поспілкуватися»;

ж) образ «Реального-Я» підлітків групи «ризик» та комп'ютерно-залежні» формується під впливом вигаданої реальності, яка згодом може перетворитися для них у більш бажану та реальнішу, ніж реальний світ. Переважна більшість підлітків групи «норма» не прагне додавати до свого образу «Реального-Я» риси віртуального світу. Тож, комп'ютерне та Інтернет-середовище не мають значного впливу на їх образ «Я»;

з) підлітки групи «норма» оцінюють віртуальний світ більш адекватно, у той час, як підлітки групи «ризик» та комп'ютерно-залежні» вважають, що їх проблеми у реальному житті можна вирішити успіхами та досягненнями у віртуальному світі.

Опрацювання отриманих характеристик за t-критерієм Ст'юдента: *При опрацюванні самоінтерв'ю оцінювались наступні характеристики:*

«Інформативність» ($t=5.6$), «Ступінь визначеності образу «Ідеального-Я» ($t=3.1$), «Мотиви та цілі у віртуальному світі» ($t=3.9$), «Ідеальне-Я» ($t=4$). Виявилося, що існує статистично достовірна залежність між формуванням власного образу «Я» за позначеними характеристиками та рівнем комп'ютерної адикції.

Тож, за результатами констатувального експерименту було доведено, що розбіжності між образом «Реального-Я» та «Ідеального-Я» у комп'ютерно-залежних молодших підлітків більші, ніж у їх однолітків, які не є комп'ютерно-залежними.

Підлітки групи – «норма» у більшості випадків мають неповні уявлення про віртуальний світ і не будують свій образ «Ідеального-Я» у ньому, у той час як їх однолітки з групи «ризик» та комп'ютерно-залежні у переважній більшості володіють сформованими характеристиками образу «Ідеального-Я» у комп'ютерній реальності. При цьому, у когось це гра, розрахована на багато користувачів, а у когось – соціальні мережі чи чати.

Для поглиблення оцінки впливу на формування окремих складових образу «Я» комп'ютерно-залежних молодших підлітків ми звернулися до методики В.В. Століна та С.Р. Пантелєєва «Самоставлення».

У результаті виявилося, що такі шкали, як самоповага, аутосимпатія та самоставлення знаходяться значно нижче норми у підлітків, які мають ознаки комп'ютерної адикції (3-4 бали, що вважається низькими значеннями). Окрім того, така шкала, як самозвинувачення, у них просто зашкалює (майже усі комп'ютерно-залежні підлітки отримали 8 балів, при максимальному значенні 10 балів).

Підлітки, віднесені нами до групи «норма», іноді теж мають суперечливі результати. Проте, більшість з них (близько 70%) за усіма шкалами мають середні та нормальні показники (6-7 балів).

За даними підрахунку результатів групи «норма» було прийнято рішення віднести близько 30% підлітків цієї групи у так звану «латентну групу ризику», оскільки виявилося, що деякі підлітки групи «норма» (ще не маючи ознак залежності) воліють формувати власний образ «Я» під впливом віртуальної мережі. Слід підкреслити, що феномен знаходження серед підлітків групи «норма» латентно-залежних раніше не відмічався, а тому можна вважати його важливим відкриттям дослідження. На нашу думку, це свідчить про зростаючу тенденцію до підміни в образі «Я» підлітків реальних способів соціальної комунікації віртуальними, які виникають шляхом деформації унікальних особистісних рис. При цьому, втеча підлітків у віртуальну мережу спочатку виникає як легка зацікавленість, яка згодом перетворюється на стійку залежність від нового способу існування між двома реальностями.

Останній висновок, який дозволяє зробити аналіз самоінтерв'ю «Віртуальне татування», свідчить про те, що підлітки групи «норма» частіше за все мають несформоване «Віртуальне татування» – вони, як і більшість їх однолітків, використовують незмінні атрибути віртуального простору нікнейм та аватар, але не ідентифікують свій образ «Я» з віртуальними та медіа персонажами, у той час як підлітки групи «ризик» та комп'ютерно-залежні у більшості випадків усвідомлено ідентифікують свій образ «Віртуального-Я» з образами «Ідеального-Я» популярних серед підлітків медіа персонажів та героїв комп'ютерних ігор.

Вплив «Віртуального-Я» на «Реальне-Я» призводить до свідомого та несвідомого переносу манери спілкування з практично анонімної комунікації у віртуальному середовищі з використанням аватарів та нікнеймів, на взаємини у реальному світі, що породжує конфлікти та непорозуміння. Невміння налагодити продуктивну взаємодію з однолітками та дорослими в повсякденному житті, ще більше виштовхує підлітка у світ віртуальний, та поглиблює розрив між його образом «Реального та Віртуального-Я».

Отже, емпіричне дослідження показало, що комп'ютерно залежні підлітки формують викривлений «образ Я», що негативно позначається на їх житті в реальному світі. Такі підлітки потребують допомоги шкільних психологів. Можливим методом корекції формування образу «Я» комп'ютерно-залежних може стати спеціальний тренінг, спрямований на розвиток комунікаційних здатностей у реальному житті та формуванні цікавої для підлітка спільноти поза мережею Інтернет.

У третьому розділі – «Корекція образу «Я» комп'ютерно-залежних молодших підлітків» представлені методика та результати корекційної роботи, спрямованої на:

- 1) підвищення загального рівня знань комп'ютерно-залежних підлітків відносно негативних чинників комп'ютерної залежності у цілому, та проблеми «втєчі» у віртуальний комп'ютерний світ, зокрема;
- 2) формування у комп'ютерно-залежних підлітків мотиваційно-цільових засад розуміння важливості будування власного життя у реальному світі;
- 3) виправлення відхилень в образі «Я» експериментальної групи підлітків шляхом формування навичок продуктивної комунікації з однолітками та дорослими у реальному світі.

Для виконання поставлених завдань була розроблена спеціальна корекційна методика, програма якої та опис окремих занять представлені у Додатках.

Усі корекційні заняття проходили у формі налагодженого діалогу з постійним використанням методу зворотного зв'язку. Корекційна програма включала кілька блоків:

1 блок: вступний, у рамках якого було здійснено: ознайомлення підлітків з корекційною програмою, визначення важливих для кожного підлітка завдань та цілей програми;

2 блок: аналітично-корегувальний, у рамках якого було проведено кілька індивідуальних та групових тренінгів, спрямованих на формування образу «Я» підлітків за умовами планування власного розпорядку дня та обмеження часу перебування у віртуальному світі;

3 блок: діагностичний, у рамках якого було проведено по 2 тестувальних заняття з кожною групою за другою частиною самоінтерв'ю «Віртуальне татування».

Аналітично-корегувальний блок був проведений з підлітками 7А та 8А класів, підлітки 7Б та 8Б класів не приймали участі у 1 та 2 блоці та вважаються контрольними групами.

Протягом здійснення завдань аналітично-корекційного блоку було проведено низку корекційних занять, спрямованих на досягнення головної мети формувального експерименту. Було використано методи, завдяки яким вдалося

привернути увагу підлітків експериментальної групи до проблем експерименту, дізнатися, що саме вони думають з приводу обговорюваних питань, та показати їм, як не пропасти у віртуальному світі, навчившись знаходити для себе цілі у реальному житті.

Підліткам, які мають проблеми комп'ютерної залежності, протягом виконання корекційної програми, було запропоновано низку індивідуальних та групових заходів, які базувалися на наступних положеннях:

- розумінні вікових особливостей формування образу «Я» у підлітковому віці;
- визначенні причин виникнення комп'ютерної залежності у підлітковому віці;
- впровадженні корекційної програми під час проведення індивідуальних та групових занять.

В ході корекційної роботи застосовувались такі методи, як діагностична та навчальна бесіда, цілеспрямоване опитування, анкетування, спостереження, самоспостереження та математичний підрахунок даних, отриманих на занятті, побудованому у вигляді інтерв'ю. Окрім того, на одному з занять підліткам був запропонований метод клінічної бесіди, коли вони виступали у ролі психологів, які мають надати рекомендації дітям, що мають ознаки комп'ютерної та Інтернет-залежності.

Оскільки корекційна робота 2 блоку здійснювалась протягом 11 занять, було прийнято рішення поділити усі заняття корекційної програми на близькі за змістом та цільовим матеріалом частини.

Так, було проведено наступні корекційні заняття: *«Перенесення»* (знаходження у реальному світі важливих для підлітків інтересів та цілей). *«Доповідь»* (аналіз Інтернет-джерел та формування власної думки, відносно найбільш актуальних для самих підлітків питань та проблем). *«Віртуальні щоденники»* (завдання щодо ведення на протязі усієї корекційної програми власного щоденника, у якому підлітки позначали свої думки та ідеї відносно експерименту). *«Відмова від комп'ютера»* (за даними віртуальних щоденників підлітки повинні були вдвічі обмежити своє перебування у віртуальному світі та замінити це на спілкування у світі реальному). *«Супергерої та їх суперсили»* (висвітлення теми суперсил на прикладі аналізу вчинків героїв коміксу «Injustice: Gods Among Us»). *«Переваги віртуального та реального світів»* (знаходження у світі реальному та віртуальному переваг, які б мали допомагати у житті, а не сприяти втечі у віртуальний світ та виникненню комп'ютерної залежності). *«Співпраця»* (подвійне заняття, яке було проведено відразу з двома корекційними групами: 7А та 8А класів). *«Позитивне та негативне у віртуальному світі»* (спроба використання позитивних властивостей віртуального світу у світі реальному та навпаки – використання власного досвіду, набутого у реальному світі у віртуальній комунікації). *«Консультація психолога»* (надання спроби експериментальним групам знайти рішення та дати чіткий план дій підліткам, які опинилися у віртуальному полоні). *«Мотиви та цілі у реальному світі»* (підсумкове корекційне заняття, на якому усі підлітки експериментальних груп повинні були дійти чіткого розуміння цілей та мотивів, яких вони можуть досягти у реальному світі, не забуваючи, що за допомогою комп'ютера та мережі Інтернет можна вирішити безліч важливих питань).

Після проведення корекційних занять, спрямованих на виправлення відхилень у реальній комунікації молодших підлітків, було проведено тестувально-аналітичне дослідження «Віртуальне татуювання – 2 частина».

Головною метою тестувальної методики «Віртуальне татуювання – 2 частина» було перевірити ефективність проведеної роботи, тому проведення та аналіз методики «Віртуальне татуювання – 2 частина» здійснювалися за схемою, яка була апробована при емпіричному дослідженні впливу комп'ютерного та Інтернет-середовища на формування образу «Я» підлітків.

Самоінтерв'ю «Віртуальне татуювання частина 2» представлене у формі анкети та має 20 питань, на кожне з яких можна обрати одну з відповідей: «А-Б-В». Використання кількісних методів у процесі обробки та інтерпретації отриманих даних шляхом оцінювання зумовили потребу рейтингової системи: кожна відповідь оцінювалась певною кількістю балів. За сумою балів визначалась кожна характеристика, а також загальний рівень залежності образу «Реального-Я» від «Віртуального-Я».

Кодування відповідей проходило за наступною шкалою: Відповідь А – 0 балів. Відповідь Б – 1 бал. Відповідь В – 2 бали.

Оцінювані характеристики: Комунікація у реальності. Комунікація у віртуальному світі. Мотиви та цілі у віртуальному світі. Перебуванню у якому світі реальному чи віртуальному надається перевага. Які цілі ставить перед собою підліток – досягнення мети у віртуальному чи реальному середовищі.

За умовою експерименту тестувальна методика повинна була проводитись два рази: до початку корекційної роботи та після її проведення.

Методика та умови проведення фінального тестування підлітків експериментальних та контрольних класів повністю співпадали з такими, що були впроваджені на початку експерименту. Єдиною відмінністю було те, що у фінальному тестуванні нами було задіяно дві модальності образу «Я» – «Ідеального-Віртуального-Я» та «Реального-Я», що дало змогу розширити розуміння того, наскільки проведена корекційна програма сприяла корекції образу «Я» комп'ютерно-залежних підлітків.

Таким чином, усі підлітки експериментальних та контрольних груп повинні були дати дві відповіді на кожне запитання: перший раз так, як вони вважають допустимо та правильно чинити у тій чи іншій ситуації, другий – як вони зазвичай поведуться у реальному та віртуальному світі.

У ході аналізу результатів експерименту були отримані наступні дані:

Опрацювання загального рівня залежності образу «Я» підлітків експериментальної групи 7 класу за t-критерієм Ст'юдента виявило, що отримане значення ($t = 3.9$) знаходиться у зоні значущості.

Отже, можна зробити висновок, що формувальний експеримент дав змогу сформувати у образі «Я» підлітків експериментальної групи 7А класу комунікативні навички у реальному світі, сприяв суттєвим змінам у їх образі «Ідеального та Реального-Я», та знизив загальний рівень залежності майже в усіх підлітків.

Контрольна група підлітків 7 класу очікувано не зазнала ніяких істотних змін ($t = 1.5$ – знаходиться у зоні незначущості).

Підрахунок даних експериментальної групи 8 класу виявив, що отримане значення ($t = 3.8$) знаходиться у зоні значущості.

Контрольна група підлітків 8 класу очікувано не зазнала ніяких істотних змін ($t = 2.4$ – знаходиться у зоні невизначеності).

Дані тестування показали, що формувальний експеримент дійсно сприяв суттєвим змінам в образі «Ідеального та Реального-Я» комп'ютерно-залежних підлітків, знизив загальний рівень залежності майже у всіх підлітків та покращив здатності до комунікації у реальному середовищі, а також вдалося скоригувати загальний рівень комп'ютерної залежності у бік її зменшення. Підлітки експериментальної групи отримали можливість навчитися самостійно контролювати перебування за комп'ютером та формувати власну позицію відносно того, що віртуальний світ може дати кожному з них у навчальній, соціальній та розважальній сферах.

ВИСНОВКИ

У дисертації теоретично обґрунтовано та емпірично досліджено проблему психологічних особливостей формування образу «Я» комп'ютерно-залежних молодших підлітків.

Результати теоретичного аналізу та емпіричного дослідження підтвердили висунуту нами гіпотезу, що дозволило сформулювати такі висновки:

1. Встановлено, що образ «Я» у психології розуміється як внутрішнє відчуття себе, складна конструкція, яка у своєму постійному розвитку зазнає змін протягом усього життя індивіда. Особливої актуальності проблема формування образу «Я» набуває у підлітковому віці. При цьому, розвиток самосвідомості, переоцінка авторитетів та пошук себе у молодшому підлітковому віці іноді призводять до помилкового сприйняття своїх фізичних, інтелектуальних та творчих здібностей. Це стає однією з причин втрати життєвого вектору, появи девіантної чи навіть делінквентної поведінки, а також втечі підлітків у світ віртуальних ігор та мережевої комунікації. З часом у дітей, які надмірно занурюються у віртуальний світ, виникає залежність від нього, а експерименти з власною ідентичністю призводять до спотворення образу «Віртуального-Я».

2. Обґрунтовано теоретичні основи емпіричного дослідження самоставлення комп'ютерно залежних підлітків та вивчено вплив адикції на формування різних модальностей образу «Я». Розроблене структуроване самоінтерв'ю «Віртуальне татування», що дозволило вивчити особливості формування образу «Я» як комп'ютерно-залежними молодшими підлітками, так і їх однолітками, віднесеними до групи «норма». Доведено, що у багатьох підлітків існує неусвідомлена залежність від віртуальної комп'ютерної реальності. Виявлено, що існують значні відмінності за способом та формою самопрезентації у мережі Інтернет чи реальному житті між групою «норма» та групою «ризик і комп'ютерно-залежних» молодшими підлітками. Встановлено, що значна кількість комп'ютерно-залежних молодших підлітків 11-14 років мають несформований образ «Я», про що свідчить виявлений в ході дослідження різкий контраст між образом «Ідеального та Реального-Я». При

цьому, на обидва образи негативно впливає образ «Віртуального-Я», привносячи в образ «Я» підлітка «віртуальні» риси.

3. З'ясовано, що постійне багатогодинне перебування у віртуальному просторі «притупляє» сприйняття цього простору, як відмінного від реального. Більшість підлітків не в змозі взяти під контроль час, який вони витрачають у соціальних мережах та онлайн комп'ютерних іграх, а надзвичайно високий рівень толерантності у суспільстві до нових гаджетів лише провокує підлітків спробувати нову гру або чат, створити ще один обліковий запис або витратити десятки годин на прикрашання особистої сторінки. При цьому, багато підлітків 11-14 років майже не володіють навичками реальної комунікації, або постійно втрачають їх, підміняючи міжособове спілкування короткими нав'язливими повідомленнями у месенджерах, які не несуть жодного змістовного навантаження.

4. Доведено, що розроблена та апробована корекційна методика, дійсно зменшує негативні тенденції у формуванні образу «Я» комп'ютерно-залежними підлітками, сприяє покращенню умінь групової та міжособистісної комунікації у реальному світі, а також усвідомленню позитивних та негативних сторін комп'ютерної віртуальної реальності. Також аналіз результатів корекційної роботи засвідчив позитивні зміни за модальностями образу «Віртуального-Я», «Ідеального-Я» та «Реального-Я», а також зменшення рівня комп'ютерної залежності у експериментальних групах підлітків. Підлітки контрольних груп не продемонстрували будь-яких статистично значущих змін за модальностями образу «Віртуального-Я», «Ідеального-Я» та «Реального-Я», а також за загальним рівнем комп'ютерної залежності.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Статті у наукових фахових виданнях, включених до переліку, затвердженого МОН України:

1. Пугачов Д.Л. Комунікативні аспекти формування образу «Я» підлітків у віртуальному комп'ютерному світі // Д.Л. Пугачов // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Психологічні науки: збірник наукових праць / за ред. Н.О. Євдокимової. – №1 (16), травень 2016. – С. 166-170.
2. Пугачов Д.Л. Влияние компьютерной аддикции на формирование и особенности образа «Я» в подростковом возрасте / Д.Л. Пугачов // Педагогіка та психологія. – Вип.743. Чернівці: Чернівецький нац. Ун-т., 2015. – С. 207-211.
3. Пугачов Д.Л. Психологічні особливості формування образу «Я» в підлітковому віці / Д.Л. Пугачов // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Психологічні науки: збірник наукових праць / за ред. Н.О. Євдокимової. – №2 (15), жовтень 2015. – С. 98-103.
4. Пугачов Д.Л. Проблеми формування духовності та самореалізації особистості підлітків у новій освітній парадигмі / Д.Л. Пугачов // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка. –

Том. IX, Загальна психологія. Етнічна психологія. Історична психологія. – Вип. 9. – 2016. – С. 437-445.

Статті в періодичних виданнях, що входять до міжнародних наукометричних баз:

5. Пугачов Д.Л. Експериментальне дослідження особливостей формування образу «Я» комп'ютерно-залежними молодшими підлітками / Д.Л. Пугачов // Технології розвитку Інтелекту. – Том 2, № 3(14) (2016). – URL: http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/issue/view/19

Матеріали науково-практичних конференцій, тези доповідей:

6. Пугачов Д.Л. Особливості комп'ютерних онлайн ігор / Д.Л. Пугачов // Сучасні тенденції та фактори розвитку педагогічних та психологічних наук: матеріали міжнародній науково-практичній конференції (м. Київ, Україна, 2-3 лютого 2018 року). – К.: ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», - Ч. 1. – С. 116-118.
7. Пугачов Д.Л. Особливості формування особистості у віртуальному просторі / Д.Л. Пугачов // Перспективні питання психології: зб. наук. праць. За матеріалами Всеукраїнської міжвузівської науково-практичної Інтернет-конференції «Актуальні проблеми реалізації адаптаційного потенціалу особистості в сучасних умовах життєздійснення» [Слов'янськ, 2016 року] / ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет». – Слов'янськ: Вид-во Б.І. Маторіна, 2016. – Вип. 1. – С. 113-117.
8. Пугачов Д.Л. Проблеми впровадження електронних підручників у новому освітньому просторі України / Д.Л. Пугачов // Перспективні питання психології: зб. наук. праць. За матеріалами Всеукраїнської міжвузівської науково-практичної Інтернет-конференції «Особливості психологічної культури працівників освіти в інформаційному суспільстві» [Слов'янськ, 2016 року] / ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет». – Слов'янськ: Вид-во Б.І. Маторіна, 2016. – Вип. 2. – С. 27-31.
9. Пугачов Д.Л. Віртуалізація суспільства: ціна питання // Д.Л. Пугачов // Тиждень психології 2019. – 16 квітня. – Інститут психології імені Г.С. Костюка

Статті апробаційного характеру:

10. Пугачов Д.Л. Особенности психологического развития детей, имеющих бесконтрольный доступ к современным гаджетам / Д.Л. Пугачов // Український психолого-педагогічний науковий збірник. – № 12(12), грудень 2017. – С. 81-85.
11. Пугачов Д.Л. Віртуальний світ, наближення якого ми не помітили / Д.Л. Пугачов // Соціальний педагог. – №9 (129), вересень 2017. – С. 7-15.
12. Пугачов Д.Л. Плащ Гаррі Поттера, або що таке аніме та ММО онлайн ігри / Д.Л. Пугачов // Соціальний педагог. – №12(132), грудень 2017. – С. 31-39.
13. Пугачов Д.Л. Стежками дитячої віртуальності / Д.Л. Пугачов // Соціальний педагог. – №5 (137), травень 2018. – С. 4-12.
14. Пугачов Д.Л. особливості впливу ігрового та мультиплікаційного контенту на сучасних підлітків / Д.Л. Пугачов // Соціальний педагог. – №7 (139), липень 2018. – С. 8-16.

АНОТАЦІЇ

Пугачов Д.Л. Психологічні особливості формування образу «Я» комп'ютерно-залежними молодшими підлітками. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи. – Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Київ, 2020.

Дисертація присвячена проблемі формування образу «Я» комп'ютерно-залежних молодших підлітків у мережі Інтернет та багатокористувацьких комп'ютерних іграх. У роботі розкрито психологічний зміст поняття образу «Я». Виявлено функціональні особливості поняття самосвідомість, що виступає визначальним фактором формування образу «Я» у підлітковому віці.

Результатом дослідження стало самоінтерв'ю «Віртуальне татуювання», засноване на низці унікальних самопрезентаційних характеристиках молодших підлітків у реальному та віртуальному світах. Виявлено основні механізми, за допомогою яких відбувається формування унікального образу «Я» молодших підлітків у віртуальному світі, значення їх «Нікнеймів» та «Аватарів» у багатокористувацьких комп'ютерних іграх, соціальних мережах, месенджерах, форумах та інших Інтернет-спільнотах.

Емпірично доведено, що за більшістю унікальних самопрезентаційних характеристик існує значна та середня залежність між рівнем комп'ютерної адикції, засобами, які використовує підліток для комунікації у мережі Інтернет, та формуванням унікального образу «Я» у реальному та віртуальному світах.

Розроблена комплексна корекційна програма, спрямована на підвищення рівня реальної комунікації та сприйняття віртуального простору як такого, що може дати додаткові переваги у навчанні, творчому зростанні та інших аспектах, пов'язаних з реальним життям.

В ході повторного тестування була емпірично підтверджена ефективність корекційної програми: констатовано зменшення загального рівня комп'ютерної залежності серед молодших підлітків, формування цілей та мотивів у експериментальних групах підлітків у реальному світі.

Ключові слова: образ «Я», комп'ютерна залежність, Інтернет, «Віртуальне татуювання», «Нікнейм», «Аватар», підлітки, віртуальний світ.

Пугачев Д.Л. Психологические особенности формирования образа «Я» компьютерно-зависимыми младшими подростками. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.05 – социальная психология, психология социальной работы. – Институт психологии имени Г.С. Костюка. НАПН Украины. – Киев, 2020.

Диссертация посвящена проблеме формирования образа «Я» компьютерно-зависимых младших подростков в сети Интернет и многопользовательских компьютерных играх. В работе раскрыто психологическое содержание понятия образа «Я». Выявлены функциональные особенности понятия самосознание, выступающего определяющим фактором формирования образа «Я» в подростковом

возрасте, показано, что постоянное многочасовое пребывание в виртуальном пространстве «притупляет» восприятия этого пространства, как отличного от реального. Большинство подростков не в состоянии взять под контроль время, которое они тратят в социальных сетях и онлайн компьютерных играх, а чрезвычайно высокий уровень толерантности в обществе к новым гаджетам только провоцирует подростков попробовать новую игру или чат, создать еще одну учетную запись или потратить десятки часов на украшение личной страницы. При этом, многие подростки 11-14 лет почти не обладают навыками реальной коммуникации, или постоянно теряют их, подменяя межличностное общение короткими навязчивыми сообщениями в мессенджерах, которые не содержат никакой смысловой нагрузки.

Проведенное исследование показало, что «жизнь» в социальных сетях для современного подростка имеет большее значение, чем его сверстники и знакомые на улице и в школе. А увлечение компьютерными онлайн играми для многих 11-14 летних мальчиков и девочек превратилось в болезненную зависимость, которая сначала мешает учебе в школе, а впоследствии сталкивает в виртуальный мир, делая реальность неинтересной. Следствием этого является возникновение феномена формирования образа «Я» в соответствии с правилами и законами вымышленной виртуальной реальности

Результатом исследования стало самоинтервью «Виртуальная татуировка», основанное на ряде уникальных самопрезентационных характеристик младших подростков в реальном и виртуальном мирах. Оно дало возможность выявить основные механизмы, с помощью которых происходит формирование образа «Я» младших подростков в виртуальном мире, показать значение их «Никнеймов» и «Аватаров» в многопользовательских компьютерных играх, социальных сетях, мессенджерах, форумах и других Интернет-сообществах.

Эмпирически доказано, что по большинству уникальных самопрезентационных характеристик существует значительная и средняя зависимость между уровнем компьютерной аддикции, средствами, которые использует подросток для коммуникации в сети Интернет, и формированием уникального образа «Я» в реальном и виртуальном мирах.

В ходе повторного тестирования была эмпирически подтверждена эффективность коррекционной программы: констатировано уменьшение общего уровня компьютерной зависимости среди младших подростков, формирование целей и мотивов в экспериментальных группах подростков в реальном мире.

Ключевые слова: образ «Я», компьютерная зависимость, Интернет, «Виртуальная татуировка», никнейм, аватар, подростки, виртуальный мир.

D.L. Puhachov. Psychological specifics of Self-concept formation by computer-addicted junior teenagers. – Qualified scientific work on the rights of the manuscript. Dissertation for the degree of a candidate of psychological sciences in specialty 19.00.05 «Social psychology; psychology of social work». – G.S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine. – Kyiv, 2020.

This Thesis is dedicated to the problem of Self-concept formation by computer-addicted junior teenagers in Internet and multiplayer computer games. Psychological content of Self-Concept notion has been disclosed in this work. There have been found functional specifics of the notion of self-consciousness, which is a determining factor of Self-Concept formation during teen age.

Result of the research was a self-interview «Digital Tattoo», based on a row of unique self-presentation characteristics of junior teenagers in real and virtual worlds. Main mechanisms have been found, with which formation of junior teenagers' unique Self-Concept takes place in virtual world, namely their Nickname and Avatar in multiplayer computer games, social networks, messengers, forums and other Internet-communities. It has been proven empirically, that for majority of unique self-presentation characteristics there is a significant and medium dependency between the level of computer addiction, means, used by the teenager for communication in the Internet and formation of unique Self-concept in real and virtual worlds.

Complex correctional program has been developed, which is aimed at increase of the level of real communication and virtual space perception as one, providing additional advantages in study, creative growth and other aspects, related to real life.

In the course of the repeated experiment the effectiveness of correctional program has been proven empirically: decrease of the general level of computer addiction among junior teenagers and formation of objectives and motives in experimental groups of teenagers in real world have been established.

Key words: Self-concept, computer addiction, Internet, «Digital Tattoo», addiction, «nickname», «avatar», teenagers, virtual world, virtualization.